

POŁUDNIOWY TYROL KONTRA GÓRNA ADYGA
z dziejów italii i europy

POŁUDNIOWY TYROL KONTRA GÓRNA ADYGA

Z DZIEJÓW ITALII I EUROPY

Jarosław Swajdo

BOLZANO | AL BRENNERO CI SIAMO E CI RESTEREMO

Miano Tyrolu Południowego noszą obszary państwa włoskiego najdalej wysunięte ku północy a położone na południe od Passo del Brennero. Jest to termin bardziej polityczny niżli stricte historyczny, oznacza bowiem ziemie należące do Włoch dopiero od 1919 roku, przypadłe im wynikiem pierwszej wojny światowej, przedtem zaś będące częścią historycznego Tyrolu, jako hrabstwo i kraj koronny w składzie Austrii. Alternatywą dla niemieckiej nazwy Südtirol jest włoska nazwa Alto Adige (aczkolwiek w bardzo częstym a wedle niektórych źródeł nawet wzrastającym użyciu jest Sudtirolo). Nazwa Górna Adyga pochodzi z epoki napoleońskiej, na ówczesną modłę francuską ukuta od obiektu fizycznogeograficznego, tj. od płynącej w tych stronach Adygi, niem. Etsch, związana zaś jest z podjętą po 1919 roku ich italianizacją. Administracyjnie Tyrol Południowy vel Górna Adyga stanowi autonomiczną prowincję Bolzano, nb. będąc elementem jej pełnej nazwy, aby wraz z leżącą na południe prowincją Trydent, również w takim układzie autonomiczną, tworzyć złożony z dwóch prowincji autonomiczny włosko-niemiecki region Trydent-Górna Adyga ze stolicą we włoskim Trydencie (realnie funkcjonujący jednak bardziej jako dwie odrębne prowincje). Za sprawą przynależność do państwa włoskiego Południowy Tyrol, wcześniej autochtonicznie zamieszkany niemal kompletnie przez (austriackich) Niemców, stał się obszarem etnicznie mieszanym ze znacznym wkładem ludności włoskiej. Obecnie wśród mieszkańców prowincji z obywatelstwem Włoch językiem niemieckim jako Muttersprache posługuje się blisko 70%, zaś włoskim 26%, przy od paru dekad tendencji lekko wzrastającej w przypadku germanofonów a analogicznie spadającej italofoonów (obrazu dopełniają retoromańscy Ladynowie z 4,5%). TeDESCOFONI tworzą większość w 102 ze 116 południowotyrolskich gmin, z czego 77 przekracza ona 90%. Italofoonii z kolei uzyskują przewagę w pięciu komunach, zwykle skupiając się w większych ośrodkach miejskich, między innymi w liczącej 106 tysięcy mieszkańców stolicy prowincji, czyli mieście Bolzano, gdzie relacja obu grup narodowościowych wzgl. językowych wynosi 73,8% włoskiej do 25,5% niemieckiej; drugie co do wielkości miasto prowincji, Merano, nawiasem mówiąc 1418–1849 stolica całego Tyrolu, jest przy 39 tys. zaludnione przez Niemców i

Włochów po połowie; zaś w trzecim pod tym względem, Bressanone, na 21 tys. Włosi nieco wykraczają poza jedną czwartą. Prowincja Bolzano jest przy blisko 7400 km² drugą najrozleglejszą we Włoszech (po Sassari na Sardynii).

Rezia (lat. Raetia). Regione delle Alpi Centrali, corrispondente al Tirolo, a parte della Baviera e della Svizzera (oggi Grigioni), abitata anticamente da popolazioni di discussa origine etnica, di cui la più importante era quella dei Vindelici. Contro queste Augusto per primo condusse spedizioni per assicurare la tranquillità della Gallia Cisalpina. Sconfitti due volte i Vindelici, tutta la regione fu occupata e dapprima posta sotto il governatore delle Gallie, poi costituita in provincia autonoma con il nome di Raetia et Vindelicia, retta da un procuratore con sede ad Augusta Vindelicorum, fondata da Augusto. Marco Aurelio vi stanziò la legione III Italica Concors e la provincia passò sotto il governo di un legato di rango senatorio. La R. ebbe carattere prevalentemente militare; numerosi castelli erano disseminati lungo il confine settentrionale e altri erano nell'interno a sorveglianza delle strade principali. Di queste la più importante fu dapprima la Claudia Augusta, che da Altino, attraverso il Passo di Resia, conduceva ad Augusta e al Danubio; Settimio Severo ne costruì un'altra che valicava il Brennero e un'altra che da Milano, per lo Spluga, andava a Curia (Coira). I centri urbani erano solo 3, in quanto la zona coltivabile era limitata alla pianura lungo il Danubio: Augusta, Campoduno (Kempten) e Briganzio (Bregenz). Alla fine del 3° sec. il limes primitivo, con palizzate e fossato, fu sostituito da un muro, insufficiente però a proteggere il confine che con Gallieno fu arretrato al Danubio, dove Aureliano e Probo costruirono fortificazioni. Diocleziano divise la regione in Raetia prima, la parte montagnosa meridionale, e Raetia secunda, la pianura settentrionale lungo il Danubio. Con l'intensificarsi delle pressioni barbariche, malgrado le lotte sostenute dagli imperatori del 4° sec., la R. seconda cadde sotto Alamanni, Bavari, Svevi; la R. prima rimase in potere degli imperatori e poi dei re barbari d'Italia, Odoacre e Teodorico (<https://www.treccani.it/enciclopedia/rezia/>).

W latach 16–15 przed naszą erą rozciągnięte ku Dunajowi ziemie alpejskie opalowali Rzymianie. Ich partię północną rozczłonkowano pomiędzy prowincje Reja oraz Noricum, podczas gdy południe zasililo Italię (Regio X Venetia et Histria). Górzysty kraj, zasiedlony przez z czasem zromanizowanych Retów, funkcjonował zasadniczo w charakterze obszaru tranzytowego wzdłuż rzymskich dróg na przejściu przez Alpy Wschodnie. Kilkadziesiąt lat po upadku cesarstwa zachodniorzymskiego założono w połowie VI wieku na części tych terenów longobardzkie Ducato di Trento, które objęło także południowy fragment obecnego Tyrolu z rejonem powstałych w średniowieczu miast Merano i Bolzano, od północy granicząc z sięgającym początkami tego samego okresu Ducato di Baviera. Na przestrzeni stuleci te transalpejskie obszary poddane zostały trwałej germanizacji, dokonanej głównie przez Bawarów. W 1027 roku Konrad II Salicki, Imperatore del Sacro Romano Impero, udzielił biskupom Trento i Bressanone koncesji na sprawowanie w swych diecezjach, istniejących od początków chrystianizacji, także mocy politycznej. Zasięg terytorialny owych dwóch na poły niezależnych eklezjastycznych państw, czyli Principato Vescovile di Trento od południa i Principato Vescovile di Bressanone od północy, odpowiadał, choć jedynie w szerokim przybliżeniu, dzisiejszej prowincji Trydent oraz pewnej części prowincji Bolzano. Książęca władza biskupów Brixen uległa niebawem postępującej erozji na rzecz sąsiedniego Hrabstwa Tyrolu, wyłonionego gdzieś przed 1100 rokiem wokół Schloss Tirol pod Merano, które stale wzmacniając swą pozycję uzyskało z czasem niezależność od Księstwa Bawarii (1180). Ze śmiercią ostatniego rodzimego grafa tyrolskiego przeszło ono połową XIII wieku w gestię hrabiów Gorycji, naonczas jednych z potężniejszych dynastów w Südalpenraum, by finalnie stać się dziedzicznym dobrem austriackiego Domu Habsburgów (1363). W ramach procesu mediatyzacji na początku XIX wieku, tj. likwidacji wielu egzystujących w granicach Heiliges Römisches Reich drobnych państw, w tym wszystkich księstw kościelnych, zsekularyzowano 1803 oba principati vescovili, inkorporując ich terytoria do proklamowanego 1804 Cesarstwa Austrii, zaś w jego obrębie do nazwanego teraz krajem koronnym Książęcego Hrabstwa Tyrolu (Gefürstete Grafschaft Tirol, Contea Principesca del Tirolo). Wkrótce, rezulta-

tem klęski w wojnie z Francją, została Austria zmuszona odstąpić Tyrol nowo powstałemu filonapoleońskiemu Królestwu Bawarii (Dritter Koalitionskrieg 1805). Dalsze przemeblowania nastąpiły w 1810 roku, kiedy dokonano rozbioru Hrabstwa pomiędzy trzy sąsiednie napoleońskie twory państwowe; przy Regno di Baviera pozostała północna jego część z Merano, Bressanone i Brunico, zaś tereny na południe od la linea napoleonica Cevedale–Dobbiaco, zatem wokół Bolzano oraz nade wszystko większa część dawnego państwa trydenckiego, wcielone zostały do Regno d'Italia, gdzie utworzono z nich departament ze stolicą w Trydencie i nazwą Górna Adyga; inne tyrolskie ziemie zasiliły Dipartimento della Piave oraz Province Illiriche (Primo Impero Francese). Samo miano Górna Adyga jest jednak odrobinę starsze, sięga bowiem okresu Republiki Cisalpińskiej, gdzie istniał Distretto dell'Alto Adige, subdywizja administracyjna w Dipartimento del Benaco 1797–1798, która atoli nie korespondowała z obszarem Dipartimento dell'Alto Adige (dystrykt rozciągał się na południowy wschód od Weroni). Kongres Wiedeński przywrócił stan sprzed 1805 roku, co oznacza, iż oba etnicznie różne rejony, niemiecki Tyrol oraz włoskie Trentino, definitywnie złożyły się na austriacki kraj koronny zawiadywany z Innsbrucku (1849–1918). W składzie Książęcego Hrabstwa włoskojęzyczne Trentino, nawiasem mówiąc posiadające na swym obszarze niewielkie niemieckie wyspy językowe powstałe w średniowieczu, określane było przez Austriaków także mianem Tyrolu, a to Tirolo Italiano bądź Tirolo Meridionale (Welschtirol, Welschsüdtirol). W takim zaś układzie zajmująca środkową partię Hrabstwa niemiekojęzyczna dzisiejsza la provincia di Bolzano identyfikowana była jako Deutschsüdtirol lub Mitteltirol (Tirolo Centrale). Od zakończenia Risorgimento włoskie Trentino stanowiło obok Litorale Austriaco rzecz jasna główny i naturalny obiekt irredenty włoskiej. W 1878 roku, zatem rok po założeniu stowarzyszenia Italia Irredenta, podjęli irredentyści próbę sprowokowania wojny o Trydent. Także w obrębie samego kronlandu, gdzie w ujęciu całościowym zaznaczała się oczywiście przewaga ludności germańskiej, a to w stosunku 55,6% Niemców do 42,0% Włochów, mimo terytorialnie wyraźnego ich rozgraniczenia, dochodziło do tarć na tle narodowościowym. I tak dla przykładu gdy 1889 na placu obok Bozner Stadtpfarrkirche

odślonięto Walther-Denkmal, dedykowany żyjącemu w średniowieczu znanemu niemieckiemu minnesingerowi Waltherowi von der Vogelweide, Włosi wzniesli 1896 Monumento a Dante w Trydencie, jako symbol kultury łatyńskiej i włoskości Trentino okupowanego przez Rakuszan.

Wybuch wojny z udziałem Austrii przysporzył świetnej okazji dla zaktywizowania włoskich wysiłków na rzecz uzyskania Trydentu i Triestu (tudzież innych rejonów włoskich znajdujących się pod władzą Habsburgów). Kwestie te stały się od początku wojny przedmiotem dyplomatycznych zabiegów Włoch sondujących obydwie strony światowego konfliktu, w którym Królestwo, formalnie nie opuszczając swych sojuszników z Triplice Alleanza, czyli Rzeszy Niemieckiej i Austro-Węgier, zadeklarowało zrazu neutralność (3 VIII 1914). Dla pozostania Italii w bloku Państw Centralnych Berlin nakłaniał Wiedeń do cesji terytorialnych na rzecz Rzymu; Austriacy, nie godząc się na większe ustępstwa, ostatecznie 10 maja 1915 wyrazili jedynie wolę zwrotu Włochom Trydentu oraz na pewne rewizje graniczne wzdłuż zachodniego brzegu Soczy (plus powołanie włoskiego uniwersytetu w Trieście). Było na to już jednak za późno, gdyż prowadząc od początku marca zaawansowane rozmowy z Londynem zawarły Włochy 26 kwietnia 1915 tajny układ z Ententą (Patto di Londra). W myśl jego uzgodnień w zamian za przystąpienie do wojny (w ciągu miesiąca) po stronie Ententy obiecano Włochom przyznanie im w przypadku zwycięstwa różnych obszarów rakuskich, niewspółmiernie rozleglejszych od tych, na które ewentualnie skłonny był przystać Wiedeń. W takiej sytuacji Włochy kierując się zasadą sacro egoismo wyszły 3 maja 1915 z Dreibund, zaś wieczorem 23 maja wypowiedziały wojnę Austro-Węgrom (Niemcom 27 VIII 1916). Zagwarantowane Włochom przez Ententę ziemie wchodziły w zestaw kilku przedlitawskich jednostek administracyjno-politycznych (Gefürstete Grafschaft Tirol, Österreichisches Küstenland, Königreich Dalmatien, Herzogtum Krain, Herzogtum Kärnten). Na odcinku trydencko-tyrolskim terytoria te na wniosek Włochów rozciągnięto aż po Passo del Brennero, czyli poza włoskim Trentino zakwalifikowano do nich również południowy (vel środkowy z punktu widzenia zasięgu ówczesnego kraju koronnego) fragment

Tyrolu, gdzie italofonów praktycznie nie było, a tym samym którego pierwotnie, zwłaszcza w myśli irredentismo risorgimentale, zasadniczo nie uważano za jedną z ziem niewyzwolonych. Przed Grande Guerra późniejszy Südtirol, zamieszkały wedle austriackiego spisu ludności z 1910 roku przez 251 tysięcy osób, miał bowiem 89,0% mówiących po niemiecku, 3,8% po ludyńsku i 2,9% po włosku; zaś wśród 29,2 tysięcy mieszkańców Bolzano, późniejszej stolicy tych terenów, było 26,5 tysiąca Niemców wobec zaledwie 1,6 tysiąca Włochów (dane dla zsumowanych wtedy oddzielnych jeszcze gmin Bozen, Zwölfmalgreien i Gries; samo Bolzano liczyło 13,6 tys.). Trwające trzy i pół roku żmudne walki wzdłuż granicy włosko-austriackiej, w których Austriaków wspomagali Niemcy, zakończone zostały zawieszeniem broni w Villa Giusti pod Padwą (3 XI 1918). Tegoż samego 3 listopada 1918 zwycięskie wojska włoskie weszły do Trydentu, a następnie obsadziły dalsze obszary po Brennerpass. Oficjalnie zostały one przyznane Królestwu Włoch wraz z innymi byłymi ziemiami austriackimi mocą Traktatu di Saint-Germain-en-Laye (10 IX 1919). Przytaczając słynne słowa Wiktora Emanuela II wypowiedziane po zajęciu Rzymu w 1870 roku, czyli a Roma ci siamo e ci resteremo, można więc powiedzieć al Brennero ci siamo e ci resteremo (tu jesteśmy i tu zostaniemy, w odcieniu znaczeniowym – stąd się już nie wycofamy). Historyczny Tyrol uległ tym samym rozpadowi na dwie (trzy) partie, z czego przy Austrii pozostał Tyrol Północny z Tyrolem Wschodnim, tj. okolicami miasta Lienz, odtąd tak nazywanymi z powodu odcięcia od głównego korpusu terytorialnego przez włoski Tyrol Południowy; nb. do dziś bardziej bezpośrednia droga Innsbruck–Lienz korytarzowo wiedzie przez terytorium włoskie (Brunico, Dobbiaco). Na znak narodowej wspólnoty wiele miejscowości Południowoniemieckiego Obszaru Kulturowego, z większych Bregencja, Graz, Innsbruck, Lienz, Linz, Salzburg, Wiedeń, Wiener Neustadt w Austrii czy Monachium, Norymberga, Rosenheim w Bawarii, nadało swym placom bądź ulicom nazwy odnoszące się do Południowego Tyrolu, zaś w samej tyrolskiej stolicy, Innsbrucku, sąsiadem przydworcowego Südtiroler Platz są Brixner StraÙe, Brunecker StraÙe, Meraner StraÙe, Salurner StraÙe oraz Bozner Platz. Zaanektowany przez Włochy fragment Tyrolu ma dla Tyrolczyków wymiar także symboliczny, stanowi

on albowiem kolebkę ich narodzonej w średniowieczu państwowości (Schloss Tirol). Ukształtowana na przełęczy Brenner nowa frontiera włosko-austriacka, wyraźnie naturalna z punktu widzenia geografii, a to za sprawą biegnącego tędy alpejskiego działu wód, zarazem spartiacque fra i bacini del Mare Adriatico e del Mar Nero, z jednej strony niejako wyrównała linię graniczną likwidując charakterystyczny dla dziewiętnastowiecznych konturów Austrii występ terytorialny, stosunkowo głęboko na kierunku Werona wcinający się w samo serce ziem włoskich i dotykający północnych brzegów Gardasee (powstały poprzez wchłonięcie Trentino 1815). Z drugiej zaś strony, jak widać choćby po przytoczonych wyżej statystykach, objęła ona tereny bezsprzecznie niewłoskie i równie bezsprzecznie niemieckie. Niejako automatycznie zrodziło to poważny konflikt narodowościowy, dodatkowo zaostrzony wnet nastąpiłymi rządami faszystów. Dnia 24 kwietnia 1921 roku, kiedy w Tyrolu pozostałym przy Austrii odbywał się plebiscyt za przyłączeniem do Rzeszy Niemieckiej, faszystowscy skwadyści włoscy, przybyli głównie z Werony i dowodzeni przez Achille Starace, nb. pochodzącego spod Gallipoli na dalekim kontynentalnym Mezzogiorno a potem jednego z czołowych eksponentów reżimu, zakłócili tradycyjny przemarsz Tyrolczyków w strojach ludowych ulicami miasta (Bozner Blutsonntag, Domenica di Sangue). Zaś kilkanaście miesięcy później, w dniach 1–2 października 1922 roku, zatem na parę tygodni przed objęciem władzy w całym państwie, zorganizowali oni uderzając w ludność niemiecką Marsch auf Bozen (postrzegany czasami jako próba generalna przed Marcia su Roma).

Wraz z innymi włoskimi nabytkami Południowy Tyrol rychło poddany został polityce zmasowanej i wielopłaszczyznowej italianizacji. Za jej jakby instrukcję posłużył przedstawiony 15 lipca 1923 roku przez włoskiego geografa Ettore Tolomei, urodzonego w trydenckim Rovereto w rodzinie przybyłej tam z Toskanii, swoisty manifest Provvedimenti per l'Alto Adige. Wśród sugerowanych w nim trzydziestu dwóch środków mających prowadzić do powyższego celu znalazł się zakaz używania toponimów niemieckich i zastąpienie ich włoskimi. Oparto się tu na specjalnym spisie ponad 16 tysięcy włoskich odpowiedników nazw niemiec-

kich (i ladyńskich) wynajdywanych od schyłku XIX wieku z inicjatywy Ettore To-
lomei i opublikowanego 1909 a następnie 1916 przez Reale Società Geografica
Italiana (Prontuario dei nomi locali dell'Alto Adige). Zabroniono także używania
samej nazwy Tyrol wraz z jej derywatami, w zmian wprowadzając termin Górna
Adyga, jak wspomniano proveniencji napoleońskiej, używany przez irredenty-
stów (kontrpropozycjami były Tirolo Italiano, Tirolo Trentino, Alto Trentino). Do
wykreślenia ze swych nazw słowa Tyrol zobligowano wszystkie zawierające je
miejscowe podmioty. Każdego typu odnośne materiały graficzne, przykładowo
mapy czy widokówki, mogły być opatrywane tylko toponimami włoskimi. Wyłąc-
nie po włosku musiały być podawane naturalnie także wszelkie oznaczenia pu-
bliczne. Równie energiczne starania podjęto dla szybszej unifikacji gospodar-
czej tych ziem z resztą Italii. Włoszczyźnie nadano status jedyne go języka do-
puszczonego w użytku oficjalnym, kultura włoska utrzymała szerokie wsparcie
instytucjonalne, skrzydła rozwinął włoski instytut historyczny zajmujący się Gór-
ną Adygą. W odróżnieniu od Słowian w Wenecji Julijskiej tyrolscy Niemcy byli
raczej izolowani niż asymilowani. Odsunięci od rozmaitych zajęć nazwijmy to
związanych z miastem zamknęli się w swych gettach wiejskich (w tym czasie
Słoweńcy i Chorwaci podjęli z państwem włoskim bezpardonową i otwartą wal-
kę, przybierającą takie per esempio formy jak wypędzanie ze szkół włoskich na-
uczycieli, ataki na przedstawicieli włoskich służb porządkowych czy podkładanie
bomb w budynkach włoskiej administracji publicznej). Podobnie natomiast jak w
Wenecji Julijskiej narodowemu oporowi przewodziło w Tyrolu niższe duchowień-
stwo katolickie (stosunki pomiędzy Państwem a Kościołem były więc w obu na-
bytych regionach dodatkowo bardziej napięte i obciążone niż gdziekolwiek in-
dziej we Włoszech). W reakcji na pozbawienie nauczania w swym języku ojczy-
stym Tyrolczycy zorganizowali sieć funkcjonujących zwykle pod protekcją Ko-
ścioła tajnych szkół domowych (Katakombenschulen). Przez granicę przemyca-
no z Austrii i Niemiec podręczniki szkolne, które przed dystrybucją wśród
uczniów często ukrywano na posesjach kościelnych. Południowy Tyrol stał się
ponadto celem promowanej przez Rzym imigracji z innych rejonów Włoch,
szczególnie mnogo napływającej tutaj po sąsiedztwie z Veneto i Trentino. Temu

też po części służyła kreacja Wielkiego Bolzano poprzez wcielenie 1925 w granice miasta przyległej doń gminy Gries bei Bozen, rozprzestrzenionej na zachód od prawego brzegu torrente Talvera (w Bolzano uchodzącego do rzeki Isarco, która z kolei spływając od Brennero łączy się na południowych przedmieściach Bolzano z Adygą). Na pozyskanym tą drogą areale wzniesiono praktycznie całe nowe miasto, przeciwwagę dla starego niemieckiego na lewym brzegu, miasto od początku włoskie, urbanistycznie i architektonicznie wytyczone w duchu faszystowskim, w krótkim czasie mające osiągnąć 100 tysięcy mieszkańców (w 1927 roku Bolzano zostało stolicą prowincji, w pierwszych bowiem latach po włoskiej aneksji tereny te podporządkowane były prowincji Trydent). Kolejnym krokiem było ulokowanie pod miastem 1935–1936 dużej strefy przemysłowej, ściągającej rzesze włoskich robotników, wraz z tworzeniem dla nich i dla zatrudnionych w administracji państwowej nowych kwartałów mieszkaniowych Littorio (Novacella), Dux (Don Bosco) i Venezia (San Quirino). Akty w swej wymowie symboliczne to postawienie w Bolzano, tuż za Talferbrücke, kompleksu pomnikowego w formie łuku triumfalnego, Monumento alla Vittoria, celebrującego zwycięstwo Włoch nad Austro-Węgrami podczas Prima Guerra Mondiale, tudzież przesunięcie Walther-Denkmal z Hauptplatz na miejsce mniej eksponowane. Noszenie przez Tyrolczyków stroju ludowego odbierali Włosi jako prowokację, a wkładanie przez tyrolskich mężczyzn białych pończoch dodatkowo kolidowało z włoskim w tej dziedzinie poczuciem estetyki.

Anschluss Austrii w marcu 1938 roku wzmógł w Tyrolu Południowym nadzieje na szybki powrót do niemieckiej Macierzy. Berlin jednakże, w imię politycznej przyjaźni obu reżimów uznawszy Brenner-Grenze za nienaruszalną, zawarł 21 października 1939 roku porozumienie z Rzymem, zwane Hitler-Mussolini-Abkommen, które postawiło przed Tyrolczykami wybór, generalnie podobny do zaistniałego tuż po włoskiej aneksji 1919 roku, mianowicie albo przyjęcia opcji niemieckiej (Optanten) i dobrowolnego przesiedlenia do Rzeszy, albo pozostania na miejscu i krótko mówiąc zaakceptowania status quo (Dableiber). Nb. możliwość optowania rozciągnięto także na Ladynów oraz część Słoweńców jak rów-

niez na niemieckie Sprachinseln w Górnych Włoszech (prow. Trient, Wiesenthein, Beilun, Bern, Weiden). Konieczność wyboru podzieliła Tyrolczyków. Z pobudek głównie ideologicznych za Heim ins Reich szczególnie silnie agitowała miejscowa organizacja narodowosocjalistyczna Völkischer Kampfring Südtirols. Stronnicy Niemiec rozpowszechniali także pogłoski o rzekomych włoskich planach deportacji Tyrolczyków na Sycylię bądź nawet do podówczas włoskiej Etiopii. Z kolei za pozostaniem w Tyrolu twardo opowiadała się przygniatająca większość duchowieństwa katolickiego. Dla ochrony zwolenników tego wariantu, narażonych na szykany i napaści ze strony miejscowych nazistów, utworzono tuż po zawarciu rzezonego niemiecko-włoskiego porozumienia organizację Andreas-Hofer-Bund (nazwa od straconego w Mantui przywódcy antyfrancuskiego Tiroler Volksaufstand 1809). AHB, sam w sobie będący najważniejszą na tym terenie grupą Widerstand gegen den Nationalsozialismus, postulował przyłączenie Południowego Tyrolu do niepodległej Austrii (tj. niewchodzącej w skład Niemiec). Ostatecznie opcję niemiecką zadeklarowało 85% (211 799 na 246 036 osób). Aliści nie było to jeszcze jednoznaczne z rzeczywistym zamiarem wyjazdu do Austrii-Niemiec. Tyrolczycy nie wykazywali ku temu szczególnego entuzjazmu, a i sama wojna nie sprzyjała emigrowaniu. Do 1943 roku przeniosło się do Rzeszy, w tym na ogół zaledwie do Tyrolu Północnego, około 75 tysięcy optantów, z tego połowa w 1940 roku (później ich liczba z różnych powodów spadała; część poza tym nielegalnie wróciła do swych stron rodzinnych). Definitywny koniec tych planów nastąpił z upadkiem Benito Mussoliniego. Już jednak przed tym Południowy Tyrol w istocie wymknął się Włochom z rąk; od 1940 roku optanci traktowani byli jak obywatele niemieccy i podlegali zarządzeniom niemieckim, pod kontrolę Niemców przeszła całość gospodarki, w niektórych rejonach wiejskich zamykano włoskie szkoły. Po wkroczeniu do Włoch wojsk niemieckich we wrześniu 1943 roku na obszarach tych oraz im sąsiednich przed 1919 przynależnych Austrii utworzono specjalną jednostkę terytorialną ze stolicą w Bozen pod nazwą Operationszone Alpenvorland (prow. Bolzano, Trento, Belluno). Podobnie jak Operationszone Adriatisches Küstenland (Triest) formalnie podlegała ona Włoskiej Republice Socjalnej, w praktyce zaś, postawiona pod

bezpośrednim niemieckim zarządem militarnym, stanowiła obszar zaanektowany przez Terzo Reich. Nowe władze zintensyfikowały prześladowania względem członków i sympatyków Związku Hofera, utrzymującego od 1944 roku przez Szwajcarię aktywne kontakty z francuskim i brytyjskim wywiadem wojskowym. Własną działalność prowadziła rzecz jasna także włoska Resistenza reprezentowana przez prowincjonalną sekcję Comitato di Liberazione Nazionale, która 3 maja 1945 roku objęła władzę w Bolzano. Po 1945 roku przewinęło się przez Południowy Tyrol wielu prominentów NSDAP oraz hitlerowskich kryminalistów wojennych, przed sprawiedliwością uciekających z Europy, często przez port w Genui, do Ameryki Łacińskiej, zwykle do Argentyny. Südtirol jawił się im jako kryjówka dobra w dwójnasób; raz, ponieważ po wycofaniu się wojsk alianckich w grudniu 1945 roku był pierwszym niemieckojęzycznym terytorium wolnym od kontroli z tej strony, eo ipso od denazyfikacji; a dwa, gdyż pośród ludności niemieckiej, za przyczyną Opcji teraz w dużym stopniu właściwie bezpaństwowej, łatwiej było im zmienić tożsamość. Część znalazła tutaj schronienie na dłużej lub na stałe. PS. Nawiązuje do tego jeden z odcinków (dziewiąty, ostatni) polskiej filmowo-książkowej sensacyjnej opowieści *Życie na gorąco*.

Po wojnie odżyły nadzieje na Wiedervereinigung z Tyrolem Północnym, teraz związane z przewidywanym przywróceniem państwowości austriackiej. Z inicjatywy świeżo (8 V 1945) założonej chadeckiej Südtiroler Volkspartei, wyłonionej unter anderem ze środowisk AHB oraz uznanej za legalne przedstawicielstwo polityczne ludności niemieckiej (i ladyńskiej), zebranych zostało za powyższym 155 tysięcy podpisów, przekazanych w kwietniu 1946 kanclerzowi Austrii na konferencję pokojową w Paryżu. Wcześniej, bo już we wrześniu 1945 roku tymczasowy rząd austriacki, niemal natychmiast po swym ukonstytuowaniu, zwrócił się do czterech zwycięskich mocarstw z propozycją przeprowadzenia na tym obszarze plebiscytu licząc na wynik dla Austrii korzystny. Austria nie dysponowała jednak wtedy jeszcze pełną suwerennością, zatem jej pozycja przetargowa była słabsza od Włoch. Na uboczu paryskiej konferencji, odbywanej między 29 lipca a 15 października 1946 roku, ustaleniami której Włochom odebrana zosta-

ła większa część Wenecji Julijskiej (Istria, Rijeka, Zadar) ale udało im się zachować Südtirol, zawarto 5 września 1946 pomiędzy Rzymem a Wiedniem bilateralne porozumienie znane jako Gruber-De-Gasperi-Abkommen (nb. sygnatariusz układu ze strony włoskiej pochodził z austriackiego jeszcze Trentino). Italia została nim zobligowana do zapewnienia Południowemu Tyrolowi autonomii, Austrię zaś uznano za polityczną Schutzmacht względem południowotyrolskich Niemców. Tyrol był zresztą jednym z kilku obszarów, którym, w obliczu klęski scentralizowanego państwa faszystowskiego, nie mając innego wyjścia nadali wówczas Włosi status autonomiczny (1948). Miało ono za cel neutralizację stosunkowo silnych w pewnym momencie tendencji odśrodkowych na obszarach peryferyjnych, kulturowo mniej lub bardziej odległych od głównego trzonu Italii, a niekiedy, jak właśnie Górna Adyga, albo Dolina Aosty czy Wenecja Julijska, dodatkowo także etnicznie obcych bądź mieszanych, o separatyzmach tak czy owak wspieranych przez zainteresowanych nimi sąsiadów (Austria, Francja, Jugosławia). Tyrolczykom wszakże żadnej odczuwalnej samorządności wtedy de facto nie przyznano. Włosi uniknęli tego w sposób tyle zręczny co dla podobnych sytuacji dość typowy, mianowicie niemieckojęzyczny Südtirol skleili z włoskojęzycznym Trentino, inaczej 200 tysięcy Niemców z 500 tysiącami Włochów, w całość administracyjną szczebla regionalnego, tym samym uniemożliwiając Niemcom osiągnięcie w jej władzach kiedykolwiek większości, minimalizując tedy ich wpływ na politykę regionu, o kierunku której miano realnie decydować we włoskim Trydencie (Erstes Autonomiestatut). Niezadowolenie z takiego obrotu sprawy potęgowane było przez wciąż napływającą z różnych rejonów Włoch, teraz przeważnie z Południa masową imigrację pracowniczą (Höhepunkt 1957). Łącznie trwająca kilka dekad, przed i po wojnie, w obu okresach forowana przez Rzym, istotnie odmieniła ona oblicze etniczne tego obszaru. Tak oto udział germanofonów, ze wspomnianych 89% w 1910 roku, sukcesywnie zmniejszając się po włoskiej aneksji Tyrolu, spadł do poziomu 62% w 1961 roku, podczas gdy italofoonów podniósł się w tym samym przedziale ponad dziesięciokrotnie, z niespełna 3% do przeszło 34%. Południowi Tyrolczycy stanęli więc coraz wyraźniej przed perspektywą marginalizacji w swej własnej ojczyźnie. Dnia 17 listopada

1957 roku Partia Ludowa, wzmocniona przez sygnowany dwa lata wcześniej Österreichischer Staatsvertrag, zgromadziła na zamku Sigmundskron pod Bozen ponad 30 tysięcy Südtiroler protestujących przeciwko niedotrzymaniu przez Rzym uzgodnień paryskich oraz żądających oddzielenia prowincji Bolzano od prowincji Trydent (Los von Trient). Na rozprowadzanych podczas manifestacji drukach ulotnych tedescofoni sudtirolesi oświadczali, iż są i chcą pozostać Niemcami, a nie poddanymi państwa, które podstępem i oszustwem zajęło ich kraj, od czterdziestu lat systematycznie realizując w nim politykę rabunku i kolonizacji przy pomocy metod gorszych niż stosowane w Środkowej Afryce ("Vogliamo restare tedeschi, non schiavi di un popolo, che col tradimento e con l'imbroglia ha occupato la nostra terra e vi attua da quarant'anni un lavoro sistematico di depredamento e di colonizzazione peggiore dei metodi coloniali usati nell'Africa centrale"). Posunięciem niewątpliwie wychodzącym naprzeciw tym oczekiwaniom było uregulowanie powstałych po 1919 roku kwestii terytorialnych w łonie Kościoła Powszechnego. Zgodnie z życzeniami Południowych Tyrolczyków niemieckie tereny wokół Bozen i Meran, należące do diecezji Trydent, zostały 1964 przyłączone do biskupstwa Brixen, które tym samym przekształciło się w Diözese Bozen-Brixen (Bozner Stadtpfarrkirche Wniebowzięcia NMP awansowała do rangi konkatedry nowej diecezji). Südtirol-Frage ponownie wypłynęła na forum międzynarodowe, między innymi jako temat obrad ONZ (1960). Jednocześnie od połowy lat 50. region stanowił arenę bombowych zamachów terrorystycznych, uskutecznianych przez miejscową organizację separatystyczną Befreiungsausschuss Südtirol a później także przez grupy o orientacji neonazistowskiej bądź wszechniemieckiej z Austrii i Bawarii. Nocą z 11 na 12 czerwca 1961 roku, podczas Herz-Jesu-Feuer, czyli corocznego nocnego palenia w czerwcu ognisk na szczytach tyrolskich gór, zwyczaju nawiązującego do oporu Tyrolczyków wobec inwazji napoleońskiej 1796 roku, separatystów z BAS demonstracyjnie wysadzili w powietrze na terenie Południowego Tyrolu kilkadziesiąt energetycznych masztów wysokiego napięcia (Feuernacht). Prowadzone przez kolejne lata włosko-austriackie negocjacje z udziałem SVP uwieńczyło zawarciem 1969 porozumienia określanego mianem Südtirol-Paket (Pacchetto

per l'Alto Adige). Częściowo wdrożono go w życie w 1972 roku (Zweites Autonomiestatut). Istota Pakietu to wprowadzenie zasady etnicznej proporcji do administracji publicznej oraz transfer większej liczby kompetencji z poziomu regionu na poziom jego dwóch prowincji. Po około dekadzie przerwy z siłą wznowione zostały od 1978 roku ataki terrorystyczne, powtarzające się do schyłku lat osiemdziesiątych (za okres tyrolskiej guerilli przyjmuje się 32-lecie od 20 IX 1956 do 30 X 1988). Tym razem jednak działania ekstremistów niemieckich na czele z przeprowadzającą zamachy bombowe grupą Ein Tirol spotkały się z adekwatną reakcją Włochów. W odpowiedzi na inicjującą nową falę terroryzmu niemieckie Sprengstoffanschläge na miejsca związane z najnowszą historią Włoch, jak na Monumento alla Vittoria w Bolzano, na stojący w Brunico obelisk upamiętniający włoskie walki w Etiopii 1935–1936 (Monumento all'Alpino) czy na grób Ettore Tolomei (zm. Roma 1952) na cmentarzu w Montagna, narodowe organizacje włoskie Associazione Protezione Italiani i Movimento Italiano Alto Adige dokonały podobnych aktów odnośnie miejsc ważnych dla Niemców, między innymi na Andreas-Hofer-Denkmal w Merano oraz na różne obiekty turystyczno-hotelowych. Od lat 70. zaczął powoli iść w górę odsetek ludności niemieckiej a maleć włoskiej. Po uskutecznieniu zasady proporcji etnicznej (1981) także administracja publiczna przestała być zatem domeną niemal czysto włoską jak to miało miejsce wcześniej (1972 stanowiska urzędowe obsadzone były w 90% przez osoby o madrelingua italiana). Początkiem lat 90. pod hasłem Grazie a Dio sono italiano odbywały się w Górnej Adydze manifestacje italofonów, wraz z wchodzeniem w życie kolejnych punktów Pakietu obiektywnie patrząc coraz bardziej spychanych na pozycje obronne. W tym też bowiem czasie (1992) nastąpiła pełna realizacja Pakietu przez władze włoskie (Drittes Autonomiestatut).

Prawa odtąd posiadane w Sudtirolo przez ludność niemiecką (oraz ladyńską) upoważniają pewne kręgi, kurz gesagt te profitujące na autonomii, do przedstawiania tego obszaru za modelowy dla podobnych mu etnicznie mieszanych, gdzie miejsce długotrwałego konfliktu zajęło w ich oglądzie zgodne współzycie różnych grup narodowościowych. Rzeczywistość zdaje się chyba jednak wyglą-

dać trochę inaczej, almeno in questo senso, iż u podstaw owej niby wzorcowej koabitacji leży jak nietrudno dostrzec po prostu separacja obu Bevölkerungsgruppen bzw. Sprachgruppen. Przejawia się ona inter alia w systemie szkolnym, ale również poprzez koncentrację ludności włoskiej w większych miejscowościach. Przy tym znajomość języka niemieckiego jest wśród Włochów zwykle ograniczona, by już nie wspomnieć o jego miejscowym dialekcie południowotyrolskim. (Niechęć do zgłębiania niemczyzny to w takim przypadku postawa dość naturalna. Górna Adyga stanowi bowiem vor allem und allen voran część państwa włoskiego, państwa na dodatek nie federacyjnego jak Austria czy Niemcy lecz unitarnego jak powiedzmy Polska albo Hiszpania, dopiero zaś w dalszej kolejności jest prowincją autonomiczną, stąd też trudno oczekiwać od Włochów używania w swym własnym państwie języka innego niż swój własny). Tłący się konflikt dał o sobie znać w BZ po przejściowym 2001–2002 przemianowaniu tamtejszego Siegesplatz (gdzie stoi Siegesdenkmal z epoki Mussoliniego) na Friedensplatz, Piazza della Pace, co w zamyśle lokalnych decydentów miało być znakiem pojednania obu grup narodowościowych, zaś, odebrane przez Włochów jako uderzenie w (obecną) włoską identyfikację miasta, stało się przedmiotem szybko zwołanego referendum, w którym większość, wyraziście w tym mieście stanowiona przez Włochów, opowiedziała się za powrotem do nazwy upamiętniającej pierwszowojenne zwycięstwo Włoch nad Austrią (Piazza della Vittoria). W innych regionach Włoch podnosi się krytyka tyrolskiej autonomii jako przesadnego uprzywilejowania (zwł. od strony finansowej, co ma również związek z rozdziałem środków dla Południa). Ale także wśród tedescofonów nie wygasły chęci powrotu do Austrii (ewentualnie przyłączenia się do Republiki Federalnej bądź uzyskania niepodległości). Upatrujące w tym szansę na zabicie kapitału politycznego różne miejscowe ugrupowania, na ogół te spoza mainstreamu, próbują zwrócić na siebie uwagę prowokacyjnymi akcjami plakatowymi w rodzaju "Süd-Tirol ist nicht Italien". Częścią antagonizmu niemiecko-włoskiego są kwestie związane z żyjącą głównie w Dolomitach ludnością ladyńską. W wysuwaniu postulatów przyłączenia się do autonomicznego Tyrolu Południowego nie ustają trzy ladyńskie gminy, których obszary od 1511 stanowiły frag-

ment Książęcego Hrabstwa Tyrolu a 1923 zostały wcielone do prowincji Belluno (Cortina d'Ampezzo, Livinallongo del Col di Lana, Colle Santa Lucia). Do historycznej *la contea principesca* nawiązuje powołany 1998 Europaregion Tyrol–Südtirol–Trentino. Z drugiej niejako strony oba komponenty wspólnego trydencko-tyrolskiego regionu Włoch, których stolice oddalone są od siebie o zaledwie 58 km, wpisują się we włoską koncepcję Trzech Wenecji (*Tre Venezie*, *Tri-veneto*). Powstała po zjednoczeniu Italii dla zaakcentowania kulturowej włoskości terenów znajdujących się wówczas pod panowaniem Austrii oraz ich łączności z *madrepatria italiana* odwołuje się ona do *Regio X Venetia et Histria*, jednego z jedenastu regionów rzymskiej Italii, obejmując historyczne terytoria Wenecji Euganejskiej (*Venezia Euganea*), Wenecji Julijskiej (*Venezia Giulia*) i Wenecji Trydenckiej (*Venezia Tridentina*). Dziś specyficzny urok Bolzano czy Merano, na przestrzeni setek lat immanentnej części świata niemieckiego, odmiany tegoż południowoniemieckiej a pododmiany austriackiej, polega na osadzeniu w germańskiej scenerii, tutaj przybierającej postać spokojnych i statecznych alpejskich gór, włoskiej ruchliwości, włoskiej zgiełkliwości, włoskiej witalności.

Bibliografia

BAS. Comitato per la liberazione del Sudtirolo,

<http://www.archivio900.it/it/sigle/sigl.aspx?id=899> (dostęp 5.06.2017).

Henryk Batowski, *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918*, Kraków 1982.

Bolzano, successo dei si per piazza della Vittoria, 7 ottobre 2002,

<http://www.repubblica.it/online/politica/bolzano/bolzano/bolzano.html>
(dostęp 5.06.2017).

Martin Clark, *Współczesne Włochy 1871–2006*, Warszawa 2009.

Nicola Förg, *Österreich*, Polyglott-Reiseführer, München 2003.

Gefürstete Grafschaft Tirol,

<http://www.donaumonarchie.com> (dostęp 5.06.2017).

Józef Andrzej Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław 1999.

100 Jahre Vereinigung der Gemeinde Zwölfmalgreien mit der Stadt Bozen,

http://www.gemeinde.bozen.it/stampa_context.jsp?area=19&ID_LINK=426&page=7429 (dostęp 6.06.2017).

Italien, Baedeker-Allianz-Reiseführer, Ostfildern 2003.

Österreich. Tatsachen und Zahlen, Bundespressdienst, Wien, 1959.

Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, Roma–Bari 1978.

Speciale Sudtirolo, Quaderni Padani, Nr 51-52, Gennaio-Aprile 2004.

Storia [dell'Alto Adige],

<http://www.provinz.bz.it/storia/storia.asp> (dostęp 5.06.2017).

Henryk Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław 1986.

ZIS Zeitgeschichte Informationssystem,

15.7.1923: Ettore Tolomeis 32 Provvedimenti per l'Alto Adige,

<https://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/19230715.html>

(dostęp 5.06.2017).

about the author (*1970). historyk. przede wszystkim i nade wszystko z zamiłowań, upodobań, zainteresowań. dodatkowo także z formalnego wykształcenia. dzieje powszechnie, w pierwszej linii rzecz jasna europy, a za jej pośrednictwem reszty świata; kwestie narodowościowe, najszerzej ujmowane, z całą ich złożonością, zwykle niesamowicie wręcz barwną; nadto przeszłość społeczno-gospodarczą; wreszcie, last but not least, wszystko to, co zrzuca się na historiozofię, dziś może trochę tu i ówdzie zapomnianą, stanowiącą zaś ucztę dla ducha najprawdziwszą z najprawdziwszych. oto, jeśli już o owej historii mowa, wspaniałe dlań przestworza, szybowaniu po których mógłby bez wytchnienia oddawać się zawsze i wszędzie. zwolennik historycznej wiedzy rozległej i wszechstronnej, multidyscyplinarnej i wielopłaszczyznowej, eo ipso przeciwnik wąskich specjalizacji (barbarzyństwa specjalizacji jak to widzi José Ortega y Gasset). niepoprawny humanista mimo wszystko otwarty i na ludzi, i na świat.

Impressum

Autor

Jarosław Swajdo

Tytuł

Południowy Tyrol kontra Górna Adyga

Z dziejów Italii i Europy

Wydawca

Jarosław Swajdo

Skr. Pocz. 7

25-359 Kielce 14

Wydanie 1

Kielce 2020

Born-Digital

ISBN 978-83-946216-5-0

Okładka

Bolzano. Waltherplatz

(fonte: dalla rete)

© Jarosław Swajdo 2020

POŁUDNIOWY TYROL KONTRA GÓRNA ADYGA
z dziejów italii i europy